

Аспекти історичного розвитку принципу пропорційності

Ю. Євтошук

головний консультант Управління правової експертизи
Секретаріату Конституційного Суду України

У статті висвітлюються аспекти розвитку принципу пропорційності на різних історичних етапах, зокрема досліджується наповнення ідеї пропорційності у творчості відомих мислителів періодів античності, середньовіччя, просвітництва у важливих правових актах тих часів.

Ключові слова: ідея пропорційності, принцип пропорційності, справедливість, баланс інтересів, права людини, обмеження влади.

Досліджуючи принцип пропорційності, вітчизняні правознавці (зокрема С. Погребняк, С. Шевчук) звертають увагу на деякі історичні вияви цього принципу, його використання в окремих правових системах, у конституційному судочинстві, у практиці Європейського суду з прав людини. Однак з необхідною повнотою і системністю питання становлення принципу пропорційності на різних історичних етапах у філософсько-правовій думці не досліджувалося. Водночас потреба у такому дослідженні є, оскільки історичні факти підтверджують закономірності, встановлені теоретично, та дозволяють виявити деякі нові характеристики принципу пропорційності (на нашу думку, це, зокрема, його багатоаспектне використання у правовій сфері, що надає йому універсального значення).

Метою цієї статті є висвітлення аспектів історичного розвитку принципу пропорційності, зокрема, дослідження ідеї пропорційності за часів античності, середньовіччя, просвітництва у творчості мислителів та в деяких важливих правових актах.

Без дотримання «пропорційності» важко уявити вирішення багатьох питань суспільного та приватного життя, як буденного, так і правового. Тому не дивно, що вже у часи давніх східних цивілізацій на «формулі пропорційності» базуються окремі аспекти правового життя тогочасного суспільства. Наприклад, ця формула закладена у законодавчих таблицях цивілізації шумерів (3000 р. до н. е.)¹ щодо регулювання питання визначення розміру покарання (чим тяжчий злочин, тим більший штраф), а також у законах Шумера щодо питання відшкодування шкоди (її розмір був вищим, якщо завдано більших збитків)². У законах Хамурапі «формула пропорційності» покладена в основу принципу таліону, який втілювався, зокрема, в таких положеннях: якщо людина пошкодить око іншій людині, то слід пошкодити її око³.

¹ За даними провідного шумеролога світу С. Крамера законодавчі таблиці цивілізації шумерів існували раніше як мінімум на 300 років від Законів Хамурапі (останні до 1957 року вважалися найдавнішою збіркою законів).

² Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере / пер. Ф. Л. Мендельсон ; под. ред. В. В. Струве. — М. : Наука, 1965. — С. 65; Крамер Самюэль. Шумеры. Первая цивилизация на Земле / пер. с англ. А. В. Милосердовой. — М. : Центрполиграф, 2002. — С. 378.

³ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З. М. Черниловского. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 22.

Використання «формули пропорційності» у згаданих актах так чи інакше пов'язане з визначенням міри втручання у приватну автономію людини (зокрема через застосування до неї певної відповідальності). Втім ступінь такого втручання відрізняється (за законами Хамурапі відповідальність за порушення має більш жорсткий характер). І це природно, оскільки для різних історичних часів характерне неоднакове значення у співвідношенні приватних та публічних інтересів. Часто інтереси держави мали пріоритет над приватними інтересами, а обмеження прав людини було надмірним і неконтрольованим. Тому змістове наповнення ідеї співмірності, її соціальне та правове значення є історично різними. Про це свідчить і проведений нами порівняльно-історичний аналіз.

Підґрунтя ідеї пропорційності можна відшукати, повертаючись до часів античності. Вже тоді взаємовідносини людини і держави пропонується розглядати з позиції обмеження публічної влади правом та дотримання вимог справедливості¹. Водночас зміст справедливості філософи розкривали, зокрема, за допомогою категорії пропорційності. Про арифметичну та геометричну пропорції та гармонію писав ще давньогрецький філософ Піфагор, саме числову співмірність він називав гармонією, відносячи сюди й справедливість². Інший видатний давньогрецький мислитель Платон характеризує справедливість через поняття «належна міра», виділяючи арифметичну та геометричну рівність. Саме геометрична рівність, на його думку, є істинною та найкращою рівністю, яка «більшому приділяє більше, меншому — менше, кожному віддаючи те, що співмірно його природі»³.

Відомий давньогрецький вчений і філософ Аристотель (учень Платона), розмірковуючи у «Нікомаховій етиці» над різними видами справедливості, зокрема окремою справедливістю, пов'язаною з розподілом почестей, багатства і всього іншого, що може бути поділене між співгромадянами, доходять висновку, що «справедливе є щось пропорційне», тоді як «несправедливе — це порушення пропорційності, бо пропорційність — це середина, а справедливе полягає в пропорційності». Про іншу пропорційність (арифметичну) він говорить, розглядаючи справедливість при обміні: по-перше, це середина між свого роду живою та збитком, по-друге, володіння рівною часткою до і після обміну. На його думку, держава також тримається на пропорційній розплаті⁴.

Згадані міркування наводять на думку, що історично категорія пропорційності пов'язана зі справедливістю та сутністю права. Більше того, в етичній доктрині Аристотеля співмірність є елементом справедливості, набуваючи визначального значення для практичного відтворення останньої в різних сферах (у тому числі соціальній і правовій) публічного та приватного життя індивіда, суспільства та держави в цілому.

¹ *Проблемы общей теории права и государства* : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — 2-е изд., пересмотр. — М. : Норма ; ИНФА-М, 2010. — С. 643.

² *Азаркин Н. М. Всеобщая история юриспруденции: курс лекций.* — М. : Юрид. лит., 2003. — С. 79.

³ *Проблемы общей теории права и государства* : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — 2-е изд., пересмотр. — М. : Норма ; ИНФА-М, 2010. — С. 651–652.

⁴ *Аристотель. Нікомахова етика* / пер. з давньогрец. Віктор Ставнюк. — К. : Аквілон-Плюс, 2002. — С. 199, 201–203, 205–209.

Ідея пропорційності міститься у пам'ятках римського права. Згадку про неї в аспекті регулювання цивільних та кримінальних відносин можна відшукати в Законах XII таблиць. Їх окремі положення визначали, наприклад, необхідність розділення боргів померлого між його спадкоємцями пропорційно отриманим ними частинам спадку, а також закладали залежність міри покарання, зокрема суми штрафу, від тяжкості образи та статусу особи, якій її завдано. У Дигестах Юстиніана згадана ідея відтворюється у зв'язку з розумністю законодавчого регулювання, а саме у приписі: те, що було введено не через розумну підставу, а через помилку, а потім підтримувалося шляхом звичаю, не має сили стосовно схожих випадків (Цельс)¹.

Таким чином, поняття «пропорційність» вже за часів античності набуває важливого соціально-правового змісту завдяки зв'язку зі справедливістю правового регулювання, з самою сутністю права, відтворюється у різних аспектах правового регулювання, що закладає розуміння «пропорційності» як правової категорії, на основі якої має будуватися правовий порядок.

У період середньовіччя ідея пропорційності також розвивалася в аспекті кримінальних відносин, водночас вимога щодо співмірності покарання злочину вже прямо передбачалася, наприклад, у «Салічній правді» (правовий кодекс салічних франків), «Кутюмах Бовезі»².

Визначальним етапом у розвитку ідеї пропорційності є період просвітництва, коли побудова взаємовідносин людини і держави відбувається на якісно новому рівні, на основі ідей панування права, поділу влади, визнання прав людини та свободи індивіда, а також меж такої свободи.

Так, ідею пропорційності можна вивести з позицій англійського філософа Дж. Локка щодо меж законодавчої влади, яка не повинна бути свавільною та мати іншої мети, окрім збереження людини та суспільства; щодо законності влади, щоб народ міг знати свої обов'язки і перебувати у безпеці під захистом закону, а правителі — триматися у належних межах і не спокушатися владою, якою вони наділені, застосовувати її для таких цілей і за допомогою таких засобів, про які вони мали б бажання повідомляти. На цій ідеї також базується відтворений ним поділ влади на законодавчу, виконавчу та федеративну³.

Ідею пропорційності можна також відшукати у поглядах видатного французького правника Ш.-Л. Монтеск'є, на якій він базує, зокрема, політичну свободу не лише щодо державного устрою (вона встановлюється поділом трьох влад та балансом повноважень між ними), а й щодо громадянина, яка полягає у його безпеці чи впевненості у своїй безпеці. Це пов'язується, насамперед, з «доброякісністю» кримінальних законів, які мають покладати покарання відповідно до специфіки злочину. Ідея пропорційності відтворюється Ш.-Л. Монтеск'є і в твердженнях щодо визначення розміру доходів держави з урахуванням не лише потреб держави, а й громадян. Однак ключовим щодо відтворення згаданої ідеї

¹ *Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана.* — М. : Зерцало, 1997. — С. 169.

² *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З. М. Черниловского.* — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 72–87, 105.

³ *Джон Локк. Два трактата про врядування / пер. з англ. О. Тереха, Р. Димерця.* — К. : Основи, 2001. — С. 201–205, 207–214.

у вченні мислителя є його висновок про те, що дух помірності має бути духом законодавця (для свободи необхідні судові процедури, але чисельність їх може бути настільки велика, що вони стануть перешкоджати цілям законів, які їх встановили); водночас сам закон має бути мотивований¹.

Італійський мислитель Ч. Беккарія, як ніхто інший, ґрунтовно відтворив суть принципу співмірності як принципу теорії покарання у творі «Про злочини і покарання», дослідивши необхідність дотримання співмірності покарання тяжкості вчиненого злочину².

У позиціях французького мислителя, письменника Ж.-Ж. Руссо ідея пропорційності деякою мірою відтворюється в питанні співвідношення приватних та суспільних інтересів, а саме у відповідності інтересів суверена інтересам приватних осіб, з яких він створений³. Крім того, він виділяє такий аспект ідеї пропорційності, як пропорційне оподаткування, адже дух свободи, на його думку, якраз і полягає у точному дотриманні пропорції. Як зазначає Руссо, для того щоб оподаткування було справедливим і дійсно пропорційним, воно має здійснюватися не лише відповідно до розміру майна платників, а й на основі складного співвідношення відмінностей їхнього матеріального становища і надлишків майна⁴.

Змістовно ідея пропорційності була розвинута у першій половині XIX століття деякими представниками лібералізму — англійським філософом Дж. Міллем та французьким публіцистом Б. Констана. Так, перший розглядав цю ідею в розрізі меж свободи індивіда та влади суспільства над ним, зазначаючи, що індивід і суспільство не порушують належні межі, якщо поширюватимуть свою владу тільки на те, що їх стосується. Британський філософ виступав проти надмірного збільшення влади суспільства над індивідом (на його думку, саме ця тенденція зростала), вважаючи, що будь-який прямий чи опосередкований примус, через переслідування чи покарання, може бути виправданий як необхідний захід, щоб захистити інших людей від шкідливих дій індивіда, але не як захід зробити добро тому індивіду, свобода якого порушується цим примусом⁵. Ідею співмірності можна вивести з тверджень Б. Констана, на думку якого, суверенітет народу не безмежний, а обмежений тими рамками, які йому ставить справедливість і права індивіда (при цьому він підтримує ідею народного суверенітету Руссо та інших), а також з його негативного ставлення до форми держави, в якій надмірний ступінь влади і відсутні гарантії особистої свободи. Однією з таких гарантій є право, що має протистояти свавіллю, тоді як закон, вважає він, не є абсолютною цінніс-

¹ *Монтескьє Ш.-Л.* О духе законов. — М. : Мысль, 1999. — С. 164–166, 185, 491, 495.

² *Беккариа, Ч.* О преступлениях и наказаниях / сост. В. С. Овчинский. — М. : ИНФРА-М, 2010. — (Библиотека криминолога). — С. 95.

³ *Руссо, Жан-Жак.* Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. — К. : Port-Royal, 2001. — С. 23–26.

⁴ *Жан-Жак Руссо.* О политической экономии / пер. с франц. А. Д. Хаятина и В. С. Алексеева-Попова / по изд.: Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / пер. с франц. — М. : КАНОН-пресс ; Кучково поле, 1998. — 416 с.

⁵ *О свободе.* Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / отв. ред. М. А. Абрамов. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — С. 288–392.

то. Цю роль може відігравати лише той закон, що походить з легітимного джерела і який має справедливі межі¹.

У контексті обмеження влади правом та співвідношення особистої мети з чужими інтересами ідея пропорційності у другій половині XIX століття розвивалася в рамках ліберального вчення про право і державу. Зокрема, німецький юрист Р. Ієрінга розробляє «юриспруденцію інтересів», вважаючи, що суспільство є царством цілей, де діє доцільність, мета, в основі яких лежить людський інтерес, прагнення до вигоди, до досягнення тих чи інших благ, меті надається значення правотворчого чинника. Водночас автор стверджує, що для охорони інтересів суспільства від егоїстичних інтересів індивіда потрібна держава. Дослідник наголошує на самообмеженні влади створеними нею правом та законом, чим збагачує теорію правової держави². Це дало поштовх для розвитку ідеї пропорційності у напрямі двох аспектів — захисту приватної автономії від надмірного втручання держави та балансу інтересів держави й індивіда.

Ідею пропорційності охарактеризовано в аспекті балансу інтересів індивіда й держави у XX столітті, зокрема, завдяки творчості американського юриста Р. Паунда, котрий визначив мету права як примирення й гармонізацію інтересів, що стикаються, перехрещуються, різних претензій і вимог окремих осіб і соціальних груп; завдання одне — задоволення людських потреб, захист інтересів при найменших конфліктах і мінімальній шкоді³.

На основі викладеного з упевненістю можна приєднатися до тверджень, висловлених вітчизняними науковцями, щодо походження принципу пропорційності з концепції ліберальної демократичної держави та природи основних прав⁴. Більше того, на нашу думку, міркування згаданих мислителів є потужною базою для розвитку ідеї пропорційності в аспекті правового обмеження влади, зокрема законодавчої, захисту прав людини та утвердження верховенства права, що надало їй гуманістичного забарвлення.

Викладені висновки впливають також з аналізу базових правових актів, що закріплювали перші переліки фундаментальних прав і свобод. У Конституції Сполучених Штатів Америки від 17 вересня 1787 року ідея пропорційності знайшла своє відтворення в окремих нормах Білля про права 1789–1791 років (перші 10 поправок до Конституції, якими визначено перший каталог прав людини). Зокрема, приватну власність не можна брати для суспільного користування без справедливого відшкодування (поправка 5); не може вимагатися надмірна застава, накладатися надмірні штрафи, призначатися жорсткі та незвичні покарання (поправка 8).

¹ Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : курс лекцій. — Х. : Факт, 2001. — С. 234–235, 237–238.

² Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : курс лекцій. — Х. : Факт, 2001. — С. 266–267; *Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденко, проф. О. В. Петришина.* — Х. : Право, 2008. — С. 162.

³ *Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденко, проф. О. В. Петришина.* — Х. : Право, 2008. — С. 222–223.

⁴ Шевчук С. Судовий захист прав людини : практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. — Вид. 2-ге, випр., допов. — К. : Реферат, 2007. — С. 478.

Приблизно у той же час з'явився інший правовий акт, у якому можна відшукати ідею пропорційності. Це Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 року, яка, проголошуючи природні та невідчужувані права людини (свободу, власність, безпеку та опір гніту) та їх рівність, визначає, що здійснення цих прав має лише такі межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами; такі межі можуть бути визначені лише законом. Значений документ прямо закріплює відповідні аспекти ідеї пропорційності, що надають їй гуманістичного змісту, зокрема, закон може встановлювати лише ті покарання, які безумовно і очевидно необхідні (стаття 8); у разі необхідності застосування арешту будь-яка надмірна суворість для забезпечення охорони особи обвинуваченого повинна суворо каратися законом (стаття 9). Ще однією гарантією від неправомірного втручання у права людини є положення Декларації прав людини і громадянина, за яким власність є священним і непорушним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі законно встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого й попереднього відшкодування (стаття 17)¹.

Аналогічні положення щодо співмірності покарання злочину та обмеження права власності містилися у законодавстві якобінців (1793–1794 роки), а за часів другої республіки у Франції в Конституції від 4 листопада 1848 року пропорційність також відтворювалася у податковому регулюванні, за яким кожен обкладався податком пропорційно своєму матеріальному становищу².

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що ідея пропорційності походить з давньої ідеї невід'ємних прав (з одного боку, є наслідком їх визнання, а з другого — умовою становлення та утвердження цих прав) та правового обмеження влади. Ця ідея в процесі її розвитку в різні історичні періоди набуває різних аспектів та характеристик, покладається в основу різних правовідносин: податкових, кримінальних, адміністративних, цивільних. Вона виявляється, зокрема, в ідеях визначення покарання залежно від тяжкості злочину, а розмір відшкодування — від завданих збитків, збалансованого поділу влади, обкладання податком особи пропорційно її матеріальному становищу, позбавлення права власності лише на підставі законно встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого й попереднього відшкодування, обґрунтованості та справедливості закону, дотримання справедливих меж втручання держави в індивідуальну свободу, необхідності балансу інтересів у державі тощо. Історично та змістовно ідея пропорційності пов'язана зі справедливістю, виступає її елементом, що має важливе значення для її практичного відтворення в різних сферах публічного та приватного життя індивіда, суспільства та держави в цілому.

Евтушок Ю. О. Аспекты исторического развития принципа пропорциональности. В статье освещаются аспекты развития принципа пропорциональности на разных исторических этапах, в частности исследуется наполнение идеи пропорциональности в творчестве известных мыслителей периодов античности, средневековья, просветительства в важных правовых актах тех времен.

¹ Згадані правові акти див.: Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. — К. : АртЕк, 1997. — С. 11, 12–13.

² Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З. М. Черниловского. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 235, 250.

Ключевые слова: идея пропорциональности, принцип пропорциональности, справедливость, баланс интересов, права человека, ограничение власти.

Yevtoshuk Yu. Aspects of the Historical Development of the Principle of Proportionality. The article highlights the aspects of the principle of proportionality at different stages, in particular the content of the idea of proportionality in the works of renowned thinkers of the periods of Antiquity, the Middle Ages and Age of Enlightenment are researched through the important legal acts of relevant times.

Key words: idea of proportionality, principle of proportionality, fairness, balances of interests, human rights, limitation of powers.